

Батьківське право

Агатангел Кримський

Батьківське право (1890)

Син я твій, а розум у мене свій.

(Приказка)

I

— Ой!! Рятуйте, хто в бога вірує! — крикнула з усієї сили дівчинка Настя і прожогом подрала до дверей у сіни.

Діло діялося в кухні у панів Ручицьких.

Горпина, що служила за куховарку в цих панів, погналася за дочкою й потягла до себе. Настя вхопилася обома руками за верхній одвірок невисоких сінешніх дверей та так і повисла вгорі; її мати втримала її за ноги і взяла лупцювати нещадно.

На одчайний дівоччин крик вибігла в кухню уся родина Ручицьких: батько з матір'ю, два сини-школярі і три маленькі дочки.

— Що ти робиш, Горпино!? — гукнув хтось із панів. Та впустила доччині ноги і зогляділася позад себе. Настуня тим часом шугнула у двері і цибнула на подвір'я.

— Що це таке?! Що ти коїш із нею?! — жахнувшись, почали розпитувати в Горпини Ручицькі. Вона тільки долоньми затрусила:

— На лишенько моє породилося на світ це клятоване дівчинисько! — занила вона, потім озирнулася і як стій набралася нової лютості. — Подалася! Вже не спобігти! — воркнула вона. — Ну, не тепер, то в четвер, а доб'ю!.. Це не дитина, а якесь звірча! Пошанування для рідної матері в неї ані на шаг! Аби заїдатися зо мною!

Горпина пхикнула й утерла сльози.

— За що мене господь святий нею покарав!.. Оце приходить до мене сюди в кухню Салієнкова. Я їй винна три карбованці і вже давно була обіцялася оддати, але зажде ще! Ба то вона й говорить: "Ну, а що ж із моїми грішми буде?" — "Ой, серце,— кажу,— присяй богу, я до вас сама ладналася занести цими днями, але ж як стій занедужала, ото лежала-слабувала — і по всіх грошах! Заприсягну, якщо ви віри не ймете! Спитайтеся навіть Настуні, що цьому щирая правда. Не собача ж губа, щоб брехати". Так кажучи, обертаюся до неї, щоб посвідчила; а воно напудрилося, як сич на сову, та й плеще: "Ні, мамо, я не бачила, щоб ви лежали в хоробі". Господи святий! І бувають такі діти!? Пішла Салієнкова — я давай паскудити Настуню: "Значиться, ти мені добра не прияєш?" Лаю, а воно знов: "Як я свідчитиму, коли це підмана?.."

Горпина зробила чималеньку, дуже ефектну паузу, а потім заходилася розказувати далі:

— Я — лупити її, а воно товче своє: "Це брехня, а Салієнчисі аж гвалт потрібні гроші". Я шустрію її без пощади — вона зціпила зуби, мовчить, наче не її, а якесь бередело б'ють! Далі оце як заскавчить! Скавлó собарне!..— скрегочучи зубами, додала Горпина, стиснула кулаки та й знов зогляділася, чи не видно де дочки.

Ручицькі геть усі мовчки слухали оповідання.

— І хіба це першинка!.. Та й сказати б, що в страху вона ще не була? — так ні! Мені аж остигло лаятися та битися, а вона — ніякого бою не має: усе шкваринчить, язиката! Зінське щеня! От учора взяла за щось суперечитися зо мною: я слово, вона дві — зовсім мене забелькотала. "Яке ти маєш право, з'їдительно, усе казати і робити в сукор? Щоб ти прийомом пропала! — кажу. — Чи не тямиш, що я твоя мати?" — "То що з того? Коли ж на цей раз моя правда!" — "Але я мати! Ти це смієш проти матері кирпу гнути, хирюща дівчино!" — "Чому?" — пита вона!! Я аж остовпіла: "От коли я одсахнуся од тебе, побачимо, що діятимеш!" — "Піду в найми". — "Який шалений тебе візьме? — кажу з пересердя. — Тобі ж тільки десять год!" Вона перво нічирк, а потім: "Чому ж, коли ви мати, то я повинна геть в усьому вас слухать?" Я знов визвірилася на ню: "Як то чому? Та я ж тебе зродила на світ! Я тебе годую!" — "Дуже я вас прохала, щоб ви мене на світ по-роджали! Може, воно було б і гарніш, якби що я зовсім не родилася! А самі породили, то повинні й годувати". Господи, господи!!!

Горпина знов обіллялася гіркими слізьми та й звела очі до неба.

— Що ж? — понуро ніби сам до себе проворкотів старший син Кость. — Мабуть, чи не Настунина правда.

Пан Ручицький зиркнув на сина лютим поглядом. Мати з сестрами й другим братом боязко подивилися на обох.

— А я так от що скажу тобі, Горпино! — сердито проказав пан. — З якої речі щодня знаходить у кухню до тебе цілий собор знайомих? Що це за знак? Пам'ятай, що мені воно зовсім не до діла!

Трошки зігнавши свій гнів на наймиці, він пішов із кухні до свого кабінету і, як виходив, знов злісно поглянув на Костя.

Почала виходити й пані з трьома малими дочками. Всі три сеструні прихильно чіплялися матері на шию і жваво джеркотіли. Навряд чи вони самі добре розуміли, що вони плещуть, тільки ж їм було весело і хотілося балакати так, начебто вони були вже дорослі дівчата.

— А знаєте, мамуню, мабуть, чи не правду Настя каже! Отож і ви повинні придбати для нас гарненьке придане, бо он Соню вже далі-далі й видавати час! А правда, дасте їй придане велике-велике? — вони (усі ще підлітки) торзали руку та плечі пані Ручицької й лащилися до неї. Мати, шуткуючи, одпихала їх, буцім сердита. Батько, йдучи, почув позаду себе це щебетання, і на лоб йому понабігали зморшки.

II

Позаду всіх пішли брати-гімназисти, Кость і Гнат. Гнатові було дванадцять літ, і він допіру один рік вибув у гімназії. Кость був у сьомім класі гімназійнім. Тепер їм були вакації, вони поприїздили додому.

В губернському городі за часів учення братам рідко коли доводилося зустрічатися, бо вони жили нарізно: один у казенному пансіоні на повній стипендії, а другий — у знайомих. І це тільки тепер улітку вони зустрілися вдома, виживши скільки місяців у розлуці.

— Костю, чого це ти перед татом говориш отакечки? — спитав несміливо Гнат. — Хіба ти не бачиш, як тато вразився?

— Хай собі вражається на здоров'ячко! — насмішкувато одрік брат. — А то хіба що ж? Хіба моя неправда? Звідки це виходить, що ми повинні любити та поважати батьків з тої однісінької причини, що вони нам батьки? Звідки це виходить, що ми маємо бути їхніми рабами? За що!? Чи не за те, що вони нас годують?! Але ж женився — знав, нащо женився... знав, що будуть діти, що їх треба буде годувати та в люди виводити: ото ж сам себе тепер і винувать, а не домагайся од дітей чогось такого, на що не маєш етичного права!

Кость через тую стипендію, що мав у гімназії, де його годували й зодягали, став більше-менше незалежним од батька, тим більше, що й жив удома коло тата не раз у раз, а тільки вакаціями. Чуючи себе непідлеглим, він залюбки (а саме — за останніх двох літ) чіп-лявся за всяку прикличку, щоб, де можна було, сказати батькові якусь ущипливу правдоньку. До того ж він саме був у таких літах, коли людина допіру починає читати серйозні книжки та виробляти собі світогляд; ну, а вже ж воно частенько буває так, що своїх власних гадок і засад хлопець-підліток не встиг іще виробити, а з позиченими, з вчитаними, заноситься крий боже як високо, і кожнісінького старшого — чи батька, чи педагога — вважає за людину, неодмінно дурнішу, нерозумнішу од себе. Отак було й з Костем: він, відколи став читати, став звисока дивитися на тих "дурних людей", що зветься батьками, педагогами, старшими. На біду, ці "дурні люди" мали силу, і сам Кость був під їхньою таки орудою; хлопцева ж дума, збуджена книжками, не могла собі навіть уявити, щоб могло бути гірше гнобительство на світі, ніж педагогічна та батьківська власть. Знов на біду, поміж тими книжками, що їх читав хлопець, були й такі, де писалося про путящу, справжню педагогіку. Такі книжки виразно доводили Костеві, що старші повинні обмежити свої права над дітьми. Нема чого казати, що й власне хлопцеве чуття дуже охоче прихилилося до таких емансипантних теорій. Ну, а що ж бачив Кость навкруг себе? — бачив повне заперечення тих любих теорій, бачив, що в школі панує деспотичний авторитет і педагоги спокійнісінько переступають усяку справедливість. І зачав він бистрим оком постерігати кожну помилку в "поганців-старших", пильно він додивлявся до всього, де можна було добачити педагогічну самоволю: і от щирісінька погорда сама собою вдиралася в його душу та й викликала в ній щонайлютішу, болісну ненависть. А звідти сталося так, що, не раз говорячи дуже-таки правдиві речі, Кость рівночасно набрався й такої звички, щоб навіть переінакшити та виставити в поганішому світлі і собі й товаришам у с я к и й учинок, у с я к е слово, у с я к у пораду, яка йшла од ненавидних "старших"; коли можна бувало, то він у розмову з ними підбавляв чималу дозу невивчливості, грубості та сміливого тону, хоч ризкував, що втерєє свою стипендію. А вже ж особливо в відносинах до свого батька, що од його деспотизму одзволяла хлопця гімназійна стипендія, хлопець силувався виявити свою самостійність геть усіма способами і навіть, здається, ставив собі за моральну повинність — не любити батька. Може бути, що він, таким чином, несвідомо помстився

за той давніший час, коли, через авторитетний татків тон, він уважав був його трохи не за бога...

Гнат, задумуючись, слухав братову мову.

— Але ж це наш батько,— проказав він. — Ми повинні в усьому коритися йому...

— З якої-такої рації?! — закипів брат.

— Так бог звелів,— тихесенько вимовив Гнат, ніби чогось соромлячись або боячись їдкого поглуму Костевого.

Кость подивився на братика і злісно, якось погано, навіть начебто на театральній сцені, зареготавсь.

— Бог! — глузуючи вимовив він. — Знайшов свідоцтво!.. Та коли хочеш-таки покликатися на бога, то я тобі нагадаю слова його: "Отцы, не раздражайте чад своих..." Чи, може, оці слова для тебе ваги не мають, а вагу мають тільки тії, які наказують, щоб діти покорялися?! А?!..— Кость стиснув кулак і гірко казав далі, дивлячись у далечінь, а не на брата. — Бо от нашому батюшці євангельські слова про те, щоб батьки себе приборкували, таки не сподобалися, і він звелів нам у класі вивчити з катехізису тільки тії тексти, де сказано, щоб діти безоглядно покорялися батькам, старшим, усяким "наставникам" та государю. Звісно, я з тих текстів жоднісінького не схотів вивчити. На екзамені ж трапилося так, що я саме витяг білет: "Пятая заповедь". Ну, от я усенькому екзаменаторському сонму понаводив тексти Христові за обмеження власті батьківської, а щоб діти слухалися — так і не сказав нічогосінько...

Тут Кость засміявсь, але якимсь особливим, чудним сміхом. Він і балакав наче сам до себе і для себе, а на брата навіть не дививсь. Потім, немов схаменувшись, він позирнув на Гнатка.

— А тобі я от що зговорю іще,— додав він. — Ти, мабуть, часом погадаєш собі: "Бувають же й поміж старшими добрі люди — завіщо ж таких кривдити?" Марниця! Ти опасайся тільки, щоб не покривдити того, хто слабіший од тебе, хто в суспільному житті стоїть на нижчому щаблі, словом, усякого меншого тощо; а з-поміж "старших" когось образити — не лякайся! Обідити слабішого — то падлюцтво, обідити ж сильнішого, хоча й би іноді й безвинно — то в усякому разі буде знак самостійності, то буде ступінь наперед до визволення себе й других молодших!

Він швидко пішов од брата до другого покою, а Гнатко зоставсь на самоті, дуже замислений. Нова почута гадка глибоко заторкнула його душу й не виходила звідтіля.

III

Ручицький-батько походжав після обіду по своєму кабінеті та й усе роздумував за свої відносини до дітей.

"Ну, та й Кость оцей! Чиста болячка на оці! — думав він гнівно. — Геть розледащів! Куди тільки він не встромляє свого носа! Став нахабний такий; ніколи не змовчить! Аби йому як шпорнути батька... Та, певне, і других дітей намовляє... навіває їм бозна-що; тільки, мабуть, і тямить, що в сім'ї нелад робити! Їй-богу, робить так, наче він і не син мені, а я не батько йому!.."

Він посупив брови й міркував далі:

"Як іншому, то діти бувають на втіху, а мені... ой ні! Ніяк у світі вони мені не на втіху! І маю я діти, і ніби не маю. А диви: до матері — так і горнутья, до мене ж чогось такі холодні, обонятні!.. Ну, правда, що вони не всі такі, як той Кость, що вже зовсім наче не моя порідня; тільки ж, знов, не бачу я щирої дитинячої любові ані в Соні, ані в Гані, ані в Віри, не кажу вже про Гнатка — всі якось сахаються од мене!"

Ручицький почав ще швидше марширувати по світлиці та докопувався причини, через що у дітей така холодність.

"Через що воно так?! — питав себе він. — Шукай, шукай, а причини не знайдеш. Невже ж через те, що як вони були меншими, то я їх карав різками?! Кость..."

І воно вже пнеться до лібералізму!.. Позавчора казав матері, що коли дітей б'ють, то вони того ніколи не простять батькам. Бреше він, ліберальний блазень! Не в різках тут сила! Бо он і в Михайленків колись свистали різки, та змогли їхні діти геть усе позабувати, змогли позабувати навіть різки!.. Ох, коли б мене так любили мої діти, як у Михайленків, то я б нічого більшого й не хотів! Мої ж мене цураються. А за що? Чи ж я не смію домагатися любові та щирості од дітей?! Чи ж я не маю п р а в а на теє... я, я?!.."

— Маю! — прошепотів він, спинившись серед свого покою та нетерпляче тупнувши ногою об підлогу... — Маю! Маю повне право!! — уперто сказав він собі задруге. — Бо, справді, я ж їх так кохав...

Останні слова Ручицький був сказав собі хоч і на думці, та трошки несміливо; але заразісінько, нахмутивши брови, рішуче промовив півголосом:

— Еге ж, любив! Любив та кохав!.. А то, може, ні? — додав він собі, стаючи в завзяту позу.

Йому захотілося глибоко-глибоко зазирнути в тайники своєї душі, щоб вивірити себе. Але він ніяк не зміг розібрати власних своїх почувань.

"Та любив, любив! — нетерпляче подумав він нарешті, хитнувши головою. — Бо хіба ж не я працював на сім'ю, мов той віл? Або не я годував їх? Або не я платив у гімназію навіть за того собарника Костя, одбираючи хліб од рота собі й іншим дітям? Я ж не багатир який!.. А за Гнатка то й зараз платю. Ну? Якої ж треба кращої любові? Бо не поробив я, може, всього, що повинен для дітей робити батько?.. Все поробив, усе поробив! — задирливо відповідав собі Ручицький, немовби хтось проти нього сперечавсь. — А коли так, то я маю повне право домагатися, щоб і од них, знов, була до мене прихильність і щирість".

І він уп'ять швидкою ходою замарширував по кабінетові.

Не сьогодні та й не вчора спостеріг батько, що дітваки так і впадають коло матері (вона завжди була задля них рівнею), а його цураються. Ручицький помічав цю обставину вже здавна. Тільки ж, хоч йому на душі було й прикро, він до останніх часів мовчки примирявся з цим фактом, задовольняючися тим, що принаймні проти його волі діти досі не йшли. Аж ось торішнього і, ще більше, сьогорічного літа Кость перший показав стежку до неслухняності та ще й натякнув батькові, що той, мовляв, був ціле життя деспотом для сім'ї і, виходить, навіть права не має на дитячу любов. Ручицькому

важко було згоджуватися з сином. Він зовсім щиро забував про те, що, працюючи для дітей і навіть по-своєму люблячи їх, він завсіди-таки мав дітей за тягар для своєї шиї, і він забував про те, що не раз (коли не просто, то околично) те саме своє почуття він давав пізнати й дітям: "се ж для в а с я працюю!.." Забував він і про найважніший гріх — про те, що хоч дитинячої любові він і бажав, та завсіди силувався бути їхнім безмежним володарем; все це він справді забував, бо добре знав і пам'ятав тільки те, як багато йому доводилося працювати й не спочивати, щоб сім'ю вдержувати...

"А породили, то й годувати повинні",— згадалася йому мова Настунина. — "Не повинен! Не повинен! — люто подумав він. — Не повинен!! Якщо я дітьми опікуюся, то це тільки моя л а с к а! І вони повинні цінувати цю ласку, та любити мене, та слухатися! Мені гроші з неба в кишеню не падають! Я їх кривавим потом заробляю!.."

IV

Рипнули двері, й до кабінету увійшов Гнат з маленьким зошитом у руках.

— Тату, там у нас немає вже чорнила, я тут писатиму,— попросивсь він.

Батько кивнув головою й усе ходив по світлиці. Гнат розіклався й узяв писати; йому і в замітку не було, що він притяг до себе пильну увагу таткову.

Татко поглядав на хлопчика, як він водить пером по папері. Пан Ручицький відав, що таке його син пише, бо чув іще вчора, як Гнат на запитання Костеве одказав: "Мій щоденник". Батько знав це, то й не міг байдужно дивитися на те синове писання: йому так і кортіло підійти, взяти того щоденника й довідатися, що там є. Нервово крутив він свої пальці, разів зо два був намірився вчинити те, що гадав, але щось у душі його перепиняло.

Пан Ручицький плюхнув у крісло, тільки ж сидні йому не було: самісіньке рипання, що чулося з-під пера, то й воно дратувало йому душу.

"Що ж, може, й тут я не маю права?! — носилося в його голові. — Та ж я повинен знати, що в мене за син, повинен для того, щоб одвернути його од будь-чого по-ганого, коли таке йому на думці,— а рівночасно нагадалися йому слова, що сказав був Кость: "гадка в людини — то її свята власність — ніякі старші, ніяке начальство не мають над гадкою права". — Ото! Чи не вважатиму, що там плеще якийсь блазень-дітвак?"— приспокоював себе батько... тільки ж даремно... От він підвівсь і надійшов до сина та трохи несміливо.

— Дай мені оте, що ти там пишеш! — приказуючим нервовим тоном вимовив він, дивлячись набік.

Гнат звів очі на батька й позирнув нетямущим поглядом, ніби не розбирав, чого батько хоче. Ручицькому було чогось ніяково, він відчував, що чинить щось погане, і марно силувався піддати собі духу. Здається, якбищо тоді Гнат захотів був показати себе таким, як старший брат, та вступився за своє право, та твердо сказав, що не дасть свого писання, то тато не дуже був би й наполягав на нього.

— Давай сюди свій щоденник,— якось тихіше сказав батько, зовсім чуючи себе кепсько й не знаючи куди дівати свої очі, куди їх устроювати. Під ту хвилину він і сам би був радо зустрів тверду опозицію од сина.

Гнат, сам себе не тямлячи, скрутив зошит і міцно притиснув до грудей.

— Тату?! Татусю?!— ледве чутно шепотів він і скинув на батька погляд, де світилося благання.

Оце надало Ручицькому сили, бо син виглядав немов винний.

— Чи тобі заложило?! Давай сюди! — вже грізно гукнув він.

— Татуню! Милий татусю! — заривав Гнат і ще дужче притиснув рученятами щоденник до себе. — Не одбирайте його!! Я буду вас завсіди, завсіди геть в усьому слухатися, тільки не відбирайте!..

Хлопець жалібно-жалібно застогнав.

Пан Ручицький смикнув щоденника з синових рук, син ніяк не пускав, бурхавсь, боронився своїми слабесенькими пальцями і знов упрохував:

— Любий, дорогий тату! Їй-богу, я зараз подеру... спляю той щоденник... і більше ніколи, ніколи вже не писатиму... навіки присягаюся вам... тільки оддайте!.. На очах ваших подеру... Ой!! — болісно скрикнув він таким голосом, що здавалося, немов йому щось усередині ввірвалося.

Щоденник був уже в руках батькових. Батько вигідно сів у фотелі й розгорнув тую книжечку. Гнат на мить був як одурілий, далі знов гірко заривав та й порвався бігти.

— Куди?! Стій тут, рево, та не скімли! — гукнув батько.

— Я не мо...жу, тату, бути тутечки, як... ви... читатимете! Я не можу, бо мені...— з плачем говорив Гнат. "Бо мені соромно буде!" — хотів ти сказати, сіромо? Ні, чого т о б і тут соромитися? Краще хай стидається себе хтось інший.

Батько не міг зрозуміти, чого б то синові не можна було стояти тут саме отоді, як читатимуться його записки. Через те Гнат мусив залишитися в кабінеті; він сперся спиною об стіну і плакав, та вже не голосно, а тихими слізьми; а вони буйними краплями котилися по щоках та спадали на діл; тільки груди час од часу движіли.

Ручицький перегортував одна за одною неакуратно й прихапцем написані картки зошита; поки що він не знаходив нічого цікавого; аж ось надивав таке:

"Я сьогодні переліз через тин у сад до Хоменка й накрив повну пазуху груш та назбирав падалиць-яблук. Вони дорідні й солодкі, але з нашої груші, мабуть, кращі, тільки що татко заборонив їх рвать. З'ївши їх, я довго чогось нудивсь і боявся, що вкусив гріха. А може, воно й не гріх, що я поліз за грушами в чужий город, бо в того Хоменка груш незчисленна сила".

Ручицький ехидкувато подививсь на сина. Той собі плакав і поглядав, як батько перевертає сторінку за сторінкою. Він знав, що далі-далі має надійти така сторінка, що він її єдину не хотів би нікому на світі показати. На ній було нашкрябано от що:

"З того часу, як я вдома, я не дуже згадую за Маню, а подумаєш, який я був закоханий, як я був у Києві! О, я й тепер вірно її люблю, але чогось не так сильно, як тоді..."

Гнат з одчаєм побачив, що іще два листочки — і батько дійде до цього місця. Він кинувсь цілувати татка, впав навколінки і знов зачав благати його, щоб він не читав далі. Та батько сердито його одіпхнув.

Хлопець знов порвався бігти, і знов грізний наказ батьків спинив його:

— Що ти крутишся, як чортяка перед заутренею! — почув син і мусив зостановитися.

Ось, ось, зараз тая картка! Сльози знов линули дощем. "Кинутися до батька, вихопити щоденника й податися з хати? — ворухиться гадка. — Де там! Батько наздожене і тільки наб'є. Ага, он на столі ніж. Вхопити його мерщій та й зарізати батька, щоб не читав?.. Справді, що перебиває?.."

Гнат поглянув на тата і почув, що він не зможе його зарізати: таки щось перебиває...

...Ой, тато вже чита запис т о г о дня!! Хлопець заплющив очі й защулив вуха, аби нічого не бачити й не чути!..

"Господи-боже! — моливсь він гаряче тим часом.— Зроби чудо! Знищи той зошит, щоб тато його не читав! Ти казав, що коли з вірою звеліти горі, щоб рухнулася, то вона рухнеться. Боже, сам же ти бачиш, яка щира моя молитва!" — Ніколи Гнат так щиро не моливсь, як оце...

— Ха-ха-ха! — зневажливо зареготавсь батько, прочитавши фатальну сторінку, поклав щоденника на столі, сперся спиною об крісло і реготав, глядячи на сина. Гнат очамрів; йому здалося, що земля двигтить попід ногами і сам він підхитується. Хлопчак увесь поломенів і радніший був би, щоб земля його й зовсім поглинула.

— Хто тая Маня? — спитав батько.

"Він ще питає!" — з болем на серці подумав син і слабо вимовив:

— То... там... у Києві...— Тут він запикнувся, голосно заридав і зараз-таки вщух.

А батько знов засміявся. Він і не розумів, скільки гіркоти було для сина в тім його сміху. Йому попросту здавалося комічним, що дванадцятилітнє хлопчеченя зачинає вже гадати про любові.

Батько читав далі, а синові голова ходором ходила. Він подумав навіть: "Може, цього й нема нічого? Може, це сон! — і пильно зоглядівся навкруги. — Ні, ні, не сон! В повітрі немов іще й досі лунає батьків регіт. А онде й досі він читає той зошит".

"Вмерти, вмерти б тепер! Не жити!" — роїться гадка в Гната, і він на мить справді забуває, де він. Гнатові здається, ніби він лежить в постелі і вмирає, а татусь зна, через кого син мусить конати. Осьдечки він вимолює в сина прощення, плаче з тієї кривди, яку заподіяв. Уже Гнатові й шкода покидати світ; він немічним голосом прощає винного батька й далі-далі вмере..

Суворі дійсність перебила фантазію. Пан Ручицький уп'ять вичитав щось собі не до смаку і злосливо кахикнув. Справді, ось що написав був Гнат:

"Усенький день тато сьогодні сваривсь із мамою. Не знаю я, чи то мамина раз у раз буває правда, чи то я, може, маму більше кохаю, ніж тата, але в усіх таких суперечках я раз у раз більше прихиляюся до мамуні". А наостанці, під сьогоднішньою дниною, було записано усю пригоду Настунину з Горпиною і додано: "Кость сказав, що Настуня говорить справедливо, а я дечого тут ніяк не зрозумію та й опасаюся, як би не надумати чогось грішного та поганого. Костеві я не захотів сказати, що згоджуюся з

ним, але на самоті з собою, у гадках своїх, я надумав, що коли ми, діти, маємо за євангелієм бути слухняними, то так само за тим самим євангелієм ми сміємо домагатися й од батьків повної справедливості супроти нас. А от недавно ж трапилося так, що я бачив, що моя була правда, а татко був неправий; проте ж він покрикнув мені, щоб я замовк і не смів змагатися з ним. Ой, нащо такі злі думки залазять мені в голову?! А тим часом їх ніяким способом не виже..." Тут кінчалася рукопись.

"Знов Кость! — подумав пан Ручицький. — Це він такі думки навів! Їй-богу, далі невидержка! Це чиста пошесть! Аби ще всі діти не запиталися од нього! Усіх згідить!"

Заразом його сердило й обурювало, що таке маля, як Гнатко, насмілилося писати отакечки про свого батька. "Та, може, не тільки написав, але й мав балачку з кимсь чужим про це?" — подумалося йому, і він ще більше обурювався. Тільки ж Гнатові він не сказав, на що він сердиться найбільше, а згадав про груші:

— Злодюжка! — вимовив він зневажно до Гната, підводячися з-за столу. — Ну, можеш йти, не держу тебе, таке золото! І на к о г о це я так гірко працюю, з моці вибиваюся?!

Гнат хутчій одійшов і зараз нагадав собі, що в нього ще є один зошит давнішого щоденника. Навчений досвідом, він побіг, щоб переховати його, бо вже опасувався, що батько заходиться робити трус.

V

Пан Ручицький зіставсь на самоті й почав зважувати свій вчинок.

То він гнівався на сина, то знов-таки совість докоряла та вказувала йому на всю погань, яку він сам тільки що вдіяв. Дарма ставив він собі резон, що вся ця пригода повинна вийти на добро Гнатові, з якого інакше міг би зробитися бозна-який злочинець, дарма! Він усе-таки почував, що вчинив мерзенно й гидко.

З зошитом у руках пішов він до жінки та й прочитав їй Гнатове писання, бажаючи хоч у цієї не дуже-то й едукованої жінчини знайти собі підпору. Але жінка, що не здобула високого виховання, не збагнула всіх високорозумних, психологічних основ педагогії свого чоловіка. Ба вона й раз у раз була прихильніша до дітей, ніж до нього.

— Ой, як треба було тобі знати, що він там маже в своїх писульках! Він якось давав мені на схоронення цю книжечку; але ж мені й на крихту не заманулося зоглядіти її, — докірливо одказала вона. — Коли б ти був побачив, що з ним коїлося та як він гірко плакав, ідучи проз мене через кімнату: страхіття й дивитися! Аж серце краялося...

Пан Ручицький невдоволений здвигнув плечима.

— Можеш вірити, що я краще за тебе знаю, чи тра, чи не тра вважати на його сльози та примхи. А то уздріла б на старості літ сина-злодіяку.

Він усе напивав на крадіж. Він не казав, що його найбільше розсердило те, як сміє син критикувати батькову особу.

— Ет! Велика вага в тому, що дитина зірвала жменю груш у Хоменка!

— Жменю груш! Говориш, що й купи не держиться! Інші хлюсти з голки чи шпильки починали: спершу голка чи груша, далі копійка, далі п'ятак, карбованець, а там і тисяча, та й пішло, пішло! Як спонадиться та впусниться, то вже не одзвичаїш!

Далі зробить якийсь лож — на векселі підмітку, чи що, ну й гайда до Сибіру! Розумієш, чим пахне!

— Ач, який укладливий! — насмішкувато сказала жінка. Муж розсердивсь і вже був намірявся щось іще казати, коли до покою ввійшов Кость.

— Ви, тату, нащо одібрали щоденник у Гнатуса? — похмуро, але твердо спитав він.

Хоч і який нахабний був цього літа Кость, тільки ж такий допит і тон був батькові ще новина й не по знаку.

— Вибачайте, синку, в вас дозволу не спитавсь! — одказав батько з іронічним поклоном.

— Не в мене було питатися дозволу, а в брата! — скрикнув молодик знервованим тоном. — Самі ж знаєте, що на чужий щоденник, записки, лист — ніхто в світі не має права, жодний батько!.. А надто гадки, що пишуться в щоденникові для самого себе... ніколи й ніхто не сміє їх читати!.. Ба за них ні перед ким і не відповідає автор їх! Відповідати за гадки!.. Це чудово!..

Здавалося, що Кость далі-далі сам зариде з кривди, заподіяної братові.

— Не маю охоти розглагольствувати з тобою! Не пхай свого носа туди, де не твоє діло! Т в о г о щоденника, того, мабуть, скарбу неоціненого, певне що не візьму. Не дуже він мені на очі! — засапуючись ізгукнув Ручицький, ледве-ледве втримуючи свій гнів, що мав грізно вибухнути.

— Хоч би й як на очі, так не візьмете, бо я, зачинаючи од сьогодні, свій щоденник і листи буду переховувать у скриньці, під замком! — їдовито проказав Кость, круто повернувшись і попростував до дверей.

— Невдячна звірюка! — кинув йому батько наздогін. — Забув, скільки я на тебе працював? Забув ті гроші, які я повитрачував на твоє виховання, одбираючи од рота й собі і другим дітям? Невдячна гадюка!..

Син зупинився на порозі.

— Тату! — вимовив він, зневажливо блимнувши очима. — Не хотів я досі казати, але тепер знайте, що в мене давно-давно вже є думка: за декілька літ я вже сам зароблятиму на свій хліб, і от тоді, даю вам слово честі, верну вам усенькі ваші трати до останнього шеляга, а коли бажаєте — то навіть з процентами... Бо мене аж огнем печуть ті гроші, що ви на мене були витратили. І вдень і вночі я не кидаю згадувати про них... тільки про те й думаю, чи швидко вже зможу вам усе ваше повернути, щоб більше ви мені вже не докоряли!..

І, не дожидаючись одмови на свої грубі й безмірно нахабні слова, він вийшов.

Звісно, коли б він зваживсь отакечки розмовляти з батьком під який-небудь інакший час, а не сьогодні, то справа не скінчилася б була добром задля нього. Але сьогоднішні події були такі особливі, що діло перебулося без новітньої драми. Правда, батько аж обмінився на лиці спересердя, тільки ж мовчки переміг себе. Гнів його окошивсь на жінці; він зачав зараз їй дорікати, що це вона своєю потачкою довела дітей до розпусу. Потім, щоб утихомирити себе, він вийшов на кухню і загадав Горпині покликати Гната, чи з саду, чи з подвір'я.

VI

Гнат з'явивсь, увесь принижений, не сміючи очей звести. Він зупинивсь перед татуньом.

— Слухай, ти! — суворо промовив до нього пан Ручицький. — Оцей твій щоденник я переховаю й оддам тобі, аж коли ти виростеш. Тоді ти побачиш тую кручу, що ти над нею стояв, а я тебе з неї вирятував. Побачиш, що був кандидатом на шибеницю. А тим часом я сьогодні тебе нічим не покараю, прощаю,— великодушно додав він і сам аж повеселішав із своєї добрості. — Ну, йди собі.

"За що ж іще карати?" — подумав був Гнат, тільки ж не насміливсь нічого одмовити батькові та й вийшов на подвір'я.

Там, поза криничною цєбриною, забившись між колодязними брусами та барканом, затулена купою трісок і оцупків, сиділа Настуня, уся знітившись; вона напудрилася, мов їжак, і боязко-вовкувато дивилася наперед себе. Панич поглянув на неї та й зараз пригадав собі ранішні її слова...

Ще тяжче стало йому.

Він пішов у далекий куток подвір'я, заліз кудись попід шуру, де його ніхто не міг побачити, і довгий час важко-важко плакав. Простершись на землі, закопавшись лицем у сіно, яке було намощено в кутку, він то на хвилину вгавав, то знов ледве чутно ридав і стогнав. Іноді, з нестерпучого болю, який гриз серце покривдженій дитині, з грудей видирався страшенний зойк. Вже й сама гадка, що доведеться стрічатися з батьком та ди-витися на нього, наводила на хлопчика одчай: пальці аж хрупотіли, як він їх ламав.

"Господи, господи! — плакався Гнат. — Я ж тебе молив, я так гаряче благав, і ти мене не врятував од усієї ганьби!.. Ти дозволяєш батькам без пощади збиткуватися над дітьми!.." — мало не іронічно подумав він. Перед хлопцем миттю повстала глумлива усмішка його брата й пригадалося, що було написано на обличчі в брата, як він був вимовив: "Бог"! На часину Гнат навіть покинув був плакати й, здавалося, ніби чув зловливий сміх Костів.

Хто знає, може, саме теперечки впало в молоду хлопцеву душу перше насіння безвірства?

— Клятий татко, поганий татко! — знов уже з лютістю й плачем шепотить Гнат: це йому живо ввижається обличчя батькове, як він видирав щоденника. Тая згадка розразила Гнатову рану, і тут, разом із потоками сліз із очей, в душі його заклекотало безсильне злування. — У, як я тебе ненавию! І повік, повік ненавидітиму! — обрікавсь він. — Еге, таки повік!!

Ні, нащо повік? Змине рік... навіть і те ні...— змине місяць, і хлоп'я забуде усю ненависть проти батька; але вже, запевне, ніколи й нічим не приверне до себе батько один раз загублену синову довіру... І котрий з-поміж них буде нещасливіший?

31 мая 1890 р.

Звенигородка на Київщині